

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יב, תשכ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

למיצויו של דין

א

דבר הנשמע לשתי פנים הוא, כנודע, ממיטב שעשויעה של ממלכת ההומור, וכוחו יפה בייחוד באותה איפרכיה שבה, המקיימת את לשונות הכפל בתוך כפל הלשונות ומתוכו. ונפתח בדוגמה מורכבה מעט — דרכם של אבותינו, ואולי גם של בני דורנו, כשהיו מוזגים לו לאורחם כוס משקה, והוא גמעה בהנאה וביקשו להוסיף ולהנותו, אמרו לו תיבת עודך דרך שאלה, וכשחזר עליה דרך קריאה, הוסיפו ומזגו. בהשקפה ראשונה נראה, כי תיבה זו שורשה כהוראתה, ומשפטה כמשפטה בכתוב: „ויאמר ישראל אל יוסף אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך כי עודך חי“ (בראשית מו, ל). השקפה זו ניתן לחזקה במה שהתיבה הזאת, בצורתה זאת, אין לה אחות בכל המקרא¹, והיא עשויה להירשם, מהיותה שלובה בפרשה רבת רישום כפרשת גדולת יוסף, ושימושה דרך שאלה ניתן לחזקו בכתובים אחרים, רבי רישום גם הם, מהיותם שלובים אף הם באותה הפרשה: „העוד לכם אח“ (שם מג, ו), „העוד אבי חי“ (שם מה, ג). אבל בדיקה קלה עשויה לגלות, כי עיקרה של התיבה היא אודך, המצויה יותר במקרא וחזקה יותר בזיכרון, מהיות רוב לשונותיה

1. וגם בצורתה האחרת מעודך (כמזכר כג, ל) אין לה אחות

בכל המקרא.

במזמורי תהלים, מהם שנשלבו בתפילה, ושימשה באותו מנהג המזיגה, על דרך שחוק המכוון למשמע אוזן: אודך — עודך. ולא עוד, בסיסו של אותו שחוק הייתה תיבת אודך שבמזמור המובא בסדר הלל (תהלים קיח, כא), שתיבת אודך פותחת שם את סדר הפסוקים הנאמרים פעמיים. ותוספת חיזוק בדרכו של אותו איסטניס, שהיה מעמיד פנים, כאילו הוא מסרב לתוספת כוס, ואומר: אודך [= עודך] כי עניתני; כשהוא מכפיל את השחוק, שכן תיבת עניתני נשמעה כדרך אניסני, והוראתה אָניס [= אנוס] אני, ויש שהיה מוסיף בגנדור של ליצנות: אנוס — רחמנא פטריה².

ומשנקבעה תיבת אודך כתיבת עודך, וקביעתה באה על דרך ביטויים הדומים לה בבניינה: עמד, וצדקתך (והעשויים להתפתות ולבקש לעצמם כתב ייחוס במקרא, בתיבת כערכך), הרי נעשתה עניין לתוספת שחוק. באסופת ברנשטיין-זגל מובא הפתגם: אודך איז א באַרשט, כלומר: אודך היא חמיצה. כוונת הוראתו של הפתגם ברורה למדי — הוא בא כתשובת ביטול למי שמבקש תוספת של שכר, מחיר, נדוניה וכדומה; אבל יסוד הוראתו אינו ברור כל עיקר, ולפי שלא ראיתי מי שינסה בביאורו, אקיים ברוב היסוס

---

2. פיתוח זה של האמירה הוא כחוליה בדרך של בדתנות, שנעזרה בלשון אונס, המובא פעמיים במקרא כולו, ונופל בשתייה, פעם אחת בפשט: והשתיה כדת אין אונס (אסתר א, ח), ופעם אחת בדרש: וכל רו לא אניס (דניאל ד, ו), שאין רו אלא סוד, וסוד בגימטריא

בחינת במקום שאין איש, ואומר בדרך השערה, כי תיבת
 אודן מובנה כתיבת עודן, ותיבת באַרשט אינה אלא תרגומת
 של תיבת *šcy* או *šcej*, שעניינה כשל תיבת באַרשט,
 כלומר חמיצה. והיא קרובה למשמע און לתיבת *lišce*,
 שפירושה עוד.

ב

מגננון השחוק, הפועל בדוגמה שנידונה לנו, פועל,
 במעט או בהרבה, בדוגמאות אחרות, ונביא קצתן. ובכן: מי
 שהיה נדרש לעשות מה ובוש, והיה מתנצל ואומר „איך שעם
 מיך“ [=אני מתבייש], היו משיבים לו: „שעמען איז בוימל“
 [=להתבייש הוא שמן]. אין צורך לומר, כי לפנינו שחוק
 בשתי תיבות שונות, תיבה בידיש שעמען [=להתבייש],
 ותיבה בעברית שמן, ויסודו של השחוק בשיווי שבמשמע
 און. אף אמירה זו נמשכה לה תוספת שחוק, שכן מצויה
 נוסחה ארוכה יותר (ואולי היא עיקר): „שעמען איז אייל,
 אייל איז גאַט, און פאַר גאַט דאַרף מען זיך נישט שעמען
 [=להתבייש הוא שמן, ושמן הוא אלהים, ומפני אלהים אין
 להתבייש]. השחוק המורכב מתנהר מאליו. מלבד עניין שעמען
 [=להתבייש] — שמן, לפנינו גם עניין אייל [=שמן] — אַל
 [=אלהים].

עד מה תיבת אייל [=שמן] עשויה הייתה להישמע
 כתיבת אַל [=אלהים], אתה למד ממה שמביא ש"י עגנון
 בעניין „אלתר ליפא איילברט, שהיה קורא לעצמו קיילברט,
 כדי שלא להוציא שם שמים לבטלה, שכן מלת אייל נשמעת

במלת אֵל" (עַד הַנְּהוּ, תִּשְׁבִּי, עַמ' קנ) ³. וכדרך ההחלפה הזאת אתה מוצא בענין הנאמר בחזונים, שהם מקיימים חציו האחד של הכתוב: רוממות אֵל בגרונם, שהם משמנים ומדשנים את גרונם יפה יפה, ועל כן מקוים בהם חציו האחר של הכתוב „חרב פיפיות בידם“, שקולם חד ומלוטש, בבואם להיות פיפיות עמך בית ישראל.

ג

דוגמות שחוק אלה דרכן במיני פסידו-הומונימים לוצצים; אך מצויות דוגמאות המזווגות להם לפסידו-הומונימים הלוצצים גם פסידו-סינונימים לוצצים. הרי, למשל, האמירה הפשוטה: „[ס'איז] אגיל ואשמח, קיילעכדיק און שפיציק“ [=עגול ומחודד]; והיא הגדרה לדבר העשוי כתקנו. משנתפרשה תיבת אגיל כתיבת עגול, מתוך שיווי ההיגוי og'1 או ug'1, נתפרשה שכנתה תיבת (ו)אשמח כמקבילה לה על דרך הניגוד המשלים: חד, מחודד. או האמירה הפשוטה כמותה: „בעגלא ובזמן קריב — מיט א וואַגן און מיט א שליטן“ [=בעגלה ובעגלת חורף], משנתפרשה תיבת (ב)עגלא [=במהרה] כתיבת (ב)עגלה, מתוך שיווי ההיגוי גם היא:

3. תיבת איילבירט [או איילבערט] דיוק פירושה — תולדת שמן, כלומר פרי זית. וכמה היה אותו תמים תמה, אילי קרא קונטרסי של ארנסט פוהרמאן, Zweifel ו־Auriga, והיה מוצא בכלל השערותי המשונות גם השערה על אחדות השרשים El ו־ö, אלא שהיא אנוס, על סי תומו, להגות קיילחציה [=הלחציה] וכדומה.

agola או agola, נתפרשה שכנתה בזמן קריב כמקבילה
 לה על דרך גזרה שווה: מה עגלה משמשת בימות החמה,
 בזמן קריב משמש בימות השלגים. ותוספת חידוד אתה
 מוצא באמירה אחרת, פשוטה גם היא ומובאת באסופת
 ברנשטיין-וגל, סי' 1395: „אז ויקהל איז אַ קניש, איז פקודי אַ
 ווערעניק“. [=אם ויקהל הוא „קניש“, הרי פקודי הוא
 „ווערעניק“]. ודרך הגזרה השווה נצמחה, מתוך שתיבת ויקהל
 תרגומה וכניש [=כניס, אסף], ותיבת כניש למשמע און
 כמותה כתיבת קניש, ועניינה כמין עוגה אפויה בחמאה או
 בשמן; ואם ויקהל דבר מאפה, הרי שכנתה ומחויברתה פקודי —
 ווארעניק, שעניינו כמין כיס בצק המבושל וממולא גבינה,
 כוסמת או פירות 4.

ד

צרור דוגמאות אלו וכאלו רישומו כשל פארודיה,
 שההלצה העממית עושה בפילולוגיה העממית, וכדרך פארודיה
 זו נראית גם האמירה, שהיו תולים בו במי שהרבה משנותיו
 יצאו לו בעבודת הצבא וחזר לביתו הדיוט: „דער קייזער

---

4. וראה מרדכי קוסובר („ידישע מאכלים“, ניריורק, תשי"ח,
 עמ' 139—140): קניש פולנית knysz, אוקראינית knys^v, וכדומה
 רוסית, ויסודו גרמנית דיאלקטית Knitsch, משהו מכונן, ולא
 כּבּרְנָקּר לפי היונית knissi(on) = שמן. וכן ראה נח פרילוצקי
 („דאס געזעט“, חדשה, 1923, עמ' 117) לעניין שורשה של תיבת
 ווארעניק(עט) בלשון הרוסית warjeniki.

הָאֵט אִים גַּעגֶעבֶן הוֹרמנא: יורה יורה — שיסן שיסטן ער.
 יִדִין יִדִין — שטעכן שטעכט ער, לאמור: הקיסר הוא שנתן
 לו היתר הוראה בנוסח המקובל (לפי סנהדרין ה ע"א) —
 ונעימתו: יורה? יורה! יורה? יורה! — אלא שתיבת יורה
 נתפרשה לא כלשון הוראה, אלא כלשון ירייה, ומתוך
 גזירה שווה נתפרשה תיבת ידִין כמקבילה ללשון ירייה,
 כלומר לשון דקירה, שהרי החייל המצוי, והוא רגלי, כליו
 רובה וכידון המורכב עליו. ובחינת הפארודיה אינה נקלשת
 מתוך התוספת הלוצצת, כי הדין כלשון דקירה מסתבר
 מתוך מאמרם "יקוב הדין את ההר", המוחזק כמין סיסמה של
 משה רבינו (סנהדרין ו ע"ב), אם כי הדין הנוקב עשוי
 שייחרת כתמונה מוחשית, כפי שמצינו דרך שיר — אליהו
 טסלר, המתאר שקיעת החמה לאמור («גבעול במרחבים»,
 תש"ך, עמ' 24):

מְרַחֵב וְשִׂיא. מִגֵּן וְקוֹבֵעַ
 הָעָרֵב לְמִצּוֹר יִנְהָר.
 חוֹט הַשָּׁנִי זְנוּנִית יִקְבֶּה
 כְּדִין אֲשֶׁר יִקֵּב הָהָר.

אך הנה בא שלמה נובל והראנו, כי הדרך הזה
 אינו הלצתה של הפילולוגיה העממית, אלא רצינותה. במאמרו
 המאיר עיניים על תרגומי שאילה מידיש לעברית
 בספרות הרבנית («לשוננו» כ"ג, ניסן תשי"ט, עמ' 176)
 הוא מביא לשון כרוניקה על גזרות תתנ"ו — מעשה במי
 שהרג את קרובו של ההגמון: «ויוצא הבחור את סכיניו

ויחרוק בשיניו... וידין עליו, ויתקע בבטנו הסכין ויפל וימת". והוא מבאר את עניין וידין על דרך השימוש בכפל ההוראה של התיבה הגרמנית הבינאית *rihten*, שכמותה כתיבה הגרמנית עתה *richten*, פירושה גם לכוון גם לדון, והכוונה — שהבחור ההוא כיוון אליו את הסכין, ונשתרבב הפסידו-הזמנים, ונמצא הבחור כביכול יושב למשפט.

אמנם, שלמה נובל לא נתן דעתו על כך, כי תיבה זו שזברה בצדה — כי הוא מביא לשון הכרוניקה על פי אוספם של נויבואר-שטרן⁵ (עמ' 50), אבל יש גם נוסחה אחרת שנדפסה קודם⁶, וכבר העיר א"מ הברמן (ספר גורות אשכנז וצרפת וכו', תש"ו עמ' רנד), כי אף שכתב-יד אחד שימש מקור לשני הפרסומים, יש בתוכם שינויים מרובים, והוא אמנם מביא את עניינו לאמור (עמ' צז): "ויוציא הבחור את סכינו ויחרוק בשיניו... וירץ אליו ויתקע בבטנו הסכין ויפול וימת"⁷.

מובן, כי אם מותר לקבל את עדיפותה של הנוסחה

---

5. Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen

während der Kreuzzüge, Berlin, 1892

6. אוצר טוב, דברים עתיקים מתוך כ"י מועתקים, ברלין

תרל"ז—תרל"ח.

7. וידין להעיר, כי בר שצריף תרגום גרמני למהדורת נויבואר-

שטרן, אף שהיה לפניו בדפוס לשון וידין, מתרגם כאילו היה לפניו וירץ בבניין הפעיל, כעדות לשונו: *und rante ihm das Messer*

durch den Leib (עמ' 175).

הזאת, שהיא נהירה וסבירה, אין לא צורך ולא צידוק לכל השערת הפסידו-הומונים ודרכו, וההכרעה היא בבדיקת כתב-היד, אם היא באפשר. אבל אעיר, כי גם אם כתב-היד יכריע לצד ניסוחו של אוצר טוב, עשויה הבעיה לעמוד ממקום אחר, והיא הסליחה ליום שלישי מעשרת ימי תשובה. „באשמורת הבוקר“, שנאמר בה:

קְדוֹשׁ עַל כָּל אֲדוֹן / עִם כָּל יְצוּרֵי גְדוֹן
 חַוָּה יְרֵבִי אִישׁ מְדוֹן / מְדַבֵּר עָלַי בְּגְדוֹן
 וְנֹכְחֵי יְעוֹרֵר בְּיָדוֹן / וְתוֹתְחוּ בִּי יָדוֹן.

שורה אחרונה עיקר צירופיה: (א) „כקש נחשבו תותח וישחק לרעש כידון“ (איוב מא, כא; ב) „והוא עורר את חניתו על שלוש מאות חלל“ (שמ"ב כג, יח, דה"י א' יא, כ). אין בידינו להכריע, כיצד נתפרש לו לפייטן לשון תותח לדיוקו, אם כדרך ראשונים למן הוולגאטה, שתרגמה malleus, כלומר פטיש, עד רד"ק, שפירש כעניין חץ; אם כדרך אחרונים למן בליץ, האומר „ווערף שטיינר“ [= אבני קלע], או וויצנהויזן, האומר „שארפי העק“ [= קרדומות חדים], ועד יהואש, האומר „פלעקער“ [= מוטות עץ], אבל ודאי נתפרש לו ברוח מקבילו, כידון, כדרך שפירש רש"י: תותח הוא כלי זין ופתרונו לפי עניינו. וכאן אין מועיל בהשערתו של שלמה נופל, כי עניין ידון נדרש לו לבעל הפיוט כדרך שנדרש לבעל הכרוניקה, כלומר כדרך rihten, הפתוח ללשון דין וללשון כיוון והחלפתם, דהיינו: ותותחו בי ידון = וכלי זינו בי יכוון או יכונן, כדרך „כוננו חצם“ (תה' יא, ב)

או „קשתו דרך ויכוננה“ (תה' ז, יג). והטעם פשוט — מחבר הפיוט ר' יצחק אבן גיאת, בן המאה הי"א, שחיו יצאו בספרד, הוא מועמד מסופק ביותר לתרגומי שאילה מגרמנית בינאית. ולא עוד, כשם שהכרוניקה מחייבת בדיקת נוסחה מעיקרה, כך הפיוט מחייב בדיקת נוסחו מעיקרו, כי הנוסחה שהבאנו, והמצויה בקצת דפוסים, שוברת בקצת דפוסים אחרים, שבהם הלשון:

וְנוֹכְחֵי יְעוֹרֵר פִּידוֹן / וְרוּחֵי בֵּי יְדוֹן,

שאינן בה התקבולת היפה של יריבתה, והיא גם קשת הבנה⁸. אבל בין הנוסח כך או כך, בניינו כמתכונת המקרא „[לא] ידון רוחי באדם“ (בראשית ו, ג), ותיבת ידון נתפרשה גם במקבילה לתיבת עורר [חנית] כפועל החל בשימוש כלי זין, וכך לשון הגמרא בעניין דור המבול: „ר' יהודה בן בתירא אומר לא חיין ולא נידונין שנאמר לא ידון רוחי באדם לעולם, לא דין ולא רוח, ד"א לא ידון רוחי שלא תהא נשמתן חוזרת לנדנה“ (סנהדרין קח ע"א). ור"א אבן-עזרא מביא בראש פירושו לכתוב זה: „לא ידון רוחי — יש אומרים שהיא כמו וישב חרבו אל נדנה, כי הגוף לרוח כנדן, והעד: אתכרית רוחי, רק יהיה ידון, שורש אחר, כמו אם יעלה שיאו לשמים, שהוא

8. אך ראה, למשל, תרגום „שערי סליחה“ (מיץ, תקכ"ה): דו

מיין גימיהט טוט מיר זעלבשטין צאנקין [=כי רוחי מידיין

(=מריב) עם עצמי].

מנחי העי"ן וכמוהו נשא"ו.

ואם הפייטן, שהסתייע בבירור בלשון הכתוב הזה, נסתייע גם בפירושו זה — דון/נדן כדרך שיא/נשא — ובייחוד במדרשו, שמהיותו גמרא מפורשת ודאי היה ידוע לו, אולי מותר לשער, כי גם בעל הכרוניקה אפשר שלשון דין הוא לו כלשון נדן, ונתפס לו לא בלבד כהשבת הסכין, אלא גם כהוצאתה. ואם אין ראייה לדבר, סימן לדבר — עניין הבחור מובא גם בכרוניקה של ראב"ן, שמביאו, לפי ספרם של נויבואר-שטרן, גם הוא א"מ הברמן (כנ"ל, עמ' עד):
„ויהי בבואו שמה הוציא סכין מבית יד שלו והרג בו שר אחד, נכדו של והגמך“.

ואם נכונה השערתנו, כי לא בלבד הפייטן אלא גם בעל הכרוניקה נעזר בלשון דון כלשון נדן, הרי הביאור על פי rihtea הוא למותר, אלא שבינתיים נתעשר כבלי משים אוצר השעשויים בדוגמת חן נוספת.

---

9. וסמיכת הראב"ע על דניאל (ז, טו) מתפרשת משאר לשונו של הכתוב: אתכדית רוחי אנא דניאל בגו נדנה (ז, טו) — מה כאן רוח ונדן אף כאן נדן [=ידון] ורוח.